

שניאור ז' ליימן

מקורותיו הרבניים של האלפבית הלטיני: עקבותיה של אגדה ימי-ביניימית אבודה

בקרב חוקרי ימי הביניים האמונים על הלטינית והעברית לא התעורר מעולם ספק בדבר הזיקה המהותית שקיימת הייתה בין האלפבית הלטיני לבין זה העברי. הסדרות: כ, ל, מ, נ, המקבילה אל K, L, M, N; ע, פ, המקבילה אל O, P; ק, ר, ש, ת, המקבילה אל Q, R, S, T – לא נסתרו מעיניהם של מלומדים אלו. אולם עקבותיה של אגדה יהודית ימי-ביניימית על אודות מקורותיו של האלפבית הלטיני, נמחו ונותרו בלתי מובחנים ברובם. כדי להתחקות על עקבותיה של האגדה הימי-ביניימית הנשכחת נפנה תחילה לפירוש רש"י לסוגיה תלמודית מעורפלת קמעה – בבלי עבודה זרה י ע"א:

ומי מוקמי מלכא בר מלכא? והתני רב יוסף הנה קטן נתתיך בגוים¹ – שאין מושיבין מלך בן מלך; בזוי אתה מאוד² – שאין להם לא כתב ולא לשון.

המשנה הפותחת את מסכת עבודה זרה מלמדת כי שלושה ימים לפני אידיהן (חגיהם) של עובדי כוכבים אין נושאים ונותנים עמם. בהמשך, מונה המשנה את שמות החגים: קלנדא, סטרנורא קרטסים, יום גנוסיא שלמלכים וכו', ואלו מזוהים בקלות כחגים רומיים בשלהי העת העתיקה. אכן, הבבלי על אתר (ח ע"ב) מברר מפורשות: "מאי קרטסים? אמר רב יהודה אמר שמואל: יום שתפסה בו רומי מלכות". ולאור האמור מתבהרת היטב החקירה התלמודית "ומי מוקמי מלכא בר מלכא", שכן, לרוב לא עברה השליטה באימפריה הרומית בירושה מהקיסר לבניו. ועוד, עובדי הכוכבים של המשנה מזוהים עם הרומים באופן עקבי, וזיהוי זה עקיב גם במסגרת הפסוק שמביא רב יוסף מספר עובדיה: עובדיה ניבא על מלכות אדום,³ אשר בספרות חז"ל מזוהה לרוב עם רומי. רב יוסף קורא את הפסוק ומסביר שהרומאים הם הבזויים באומות שכן אין להם לא כתב ולא לשון.⁴

* לזכרו של י"מ תא-שמע, עמיתנו היקר, הנערץ על למדנותו המופלגת ושלמותו המחקרית כמו גם על אישיותו החברית והחמה והתלהבותו התוססת. חיפש במיוחד וחשף טקסטים ימי-ביניימיים אבודים ונשכחים, ויהי רצון שמאמר קצר זה ישמש הוקרה הולמת לזכרו.

1. עובדיה א, ב.
2. שם.
3. ראו עובדיה א, א.
4. ראו גם בבלי גטין פ ע"א.

הרושם המתקבל מהסוגיה התלמודית, כאילו לרומים לא היה כתב או לשון הוא בעייתי ממספר סיבות. ראשית, במקומות אחרים בספרות הרבנית מתייחסים החכמים בפירוש לשפת הרומים.⁵ כך עולה למשל מירושלמי מגילה פ"א ה"ט, ע"ב: "אמר ר' יונתן דבית גוברין ד' לשונות נאים שישתמש בהן העולם, ואלו הן: לעז לזמר, רומי לקרב, סורסי לאיליא, עברי לדיבור". כלומר החכמים ידעו שלרומים הייתה שפה. שנית, המובן המסתבר של "אין להם לא כתב ולא לשון" הוא שלא היו להם לא הכתב הלטיני ולא השפה הלטינית. אך מה בדבר יוליוס קיסר, קיקרו, לוקרטיוס, סלוסטיוס, אובידיוס ויתר המחברים הקלסיים שכתבו לטינית – האם כתיבתם אינה כתיבה?

רש"י (עבודה זרה י ע"א) מסביר את האמירה המשונה הזו באופן הבא: "כתב ולשון של רומיים מאומה אחרת באה להן, אחרים תקנו להן כל ספריהם". רש"י פותר אפוא את הבעיה שלנו באופן חלקי, בקביעה כי הרומים שאלו את הכתב והשפה הלטיניים מאומה אחרת. כוונת התלמוד במימרה "אין להם לא כתב ולא לשון", היא אפוא לכך שאין להם כתב ושפה המיוחדים להם. ואולם לשונו של רש"י מעוררת קשיים, שכן הוא מוסיף "אחרים תקנו להם כל ספריהם". נראה סביר להניח כי לאחר ששאלו הרומים את השפה והכתב הלטיני מאומה אחרת, הם יכלו לכתוב בעצמם את ספריהם. מדוע מתעקש רש"י להטיח ברומים עלבון כזה, לכאורה כה חסר יסוד? והרי דבר בפסוק או בסוגיה התלמודית אינו מרמז כי "אחרים תקנו להן כל ספריהם". יתרה מזו, כאמור לעיל, ידוע לנו היטב שהכותבים הקלסיים שכתבו לטינית כתבו את ספריהם בעצמם.

נביא כעת קטע רלוונטי ביותר להמשך הדיון, שנכתב על ידי רבי יהודה בן ברזילי מברצלונה (סוף המאה הי"א – ראשית המאה הי"ב) בפירושו לספר יצירה:⁶ וכשם שאתה מוצא כל האותיות הקדש בחכמה ועל הסדר, כן אתה מוצא אותיות שבדו אחרים מלבן כגון אותיות הטועים⁷ וזולתן שאין מחבבין בהן חשבון, ועשו כ"ג אותיות מלבן, שהוציאו משלנו ומשאר האותיות שמצאו. וכהיא דאמרינן במלכות חייבת בסוף ערבי פסחים⁸ גער חית קנה,⁹ גער בחיה שכל מעשיה בקולמוס אחד [נראה שצריך להיות: אחר] כלומר שאין להם לא כתב ולא לשון, כי הכתב והלשון לקחו מאחרים מכאן ומכאן, וכהיא דגרס' בגיטין¹⁰ זו רומי שאין להן לא כתב ולא לשון כי הכתב והלשון לקחו מאחרים

5. ראו אסתר רבה ד, יב: "בורגני אחד אמר בררו להון לשון רומי מלשון יוני", וראו רד"ל שם.

והשוו אל S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New York 1965, p. 17.

6. פירוש ספר יצירה לר' יהודה הברצלוני, ברלין 1885, עמ' 146.

7. כלומר הנוצרים.

8. בבלי פסחים ק"ח ע"ב.

9. תהילים סח, לא.

10. בבלי גיטין פ ע"א.

מכאן ומכאן. ואתה מוצא אותיותיהן בכמה תהפוכות שלפעמים משתמשים מן האות תחלת הקול א"ב וזולתן, ופעמים משתמשים הקול בסוף האות ומניחין את הקול, כגון שמשמשים מ' מא"ם¹¹ ול' מא"ל¹² ונו"ן מאי"ן¹³ וס' מאכ"ס¹⁴, וכמה מזולתן. ועוד אתה מוצא שיש להם כ"ג אותיות, י' מכאן וי' מכאן ושלושה באמצע, ואותן ג' שבאמצע הם אי"ל¹⁵ אי"ם¹⁶ אי"ן¹⁷ לפי שאותם שתיקנו להם האותיות לפי שידעו שאין בהן ממש כתבו באמצע האמת שלנו, להודיע ולכחש השקר שטופלין בלי מדה וקורין אלוה למי שהיה אדם, ולכן באו אותן והטילו אותן באמצע להכחיש כל טעותן, והעידו האמת באלו השלש אותיות שאין לו אם, וזהו אם אל אין.¹⁸ ברוך שבחר בישראל מכל האומות וקרבנו לשמו הגדול ונתן לנו תורת אמת ומצוות וחוקים טובים אשר יעשה האדם וחי בהם לחיי העולם הבא, ונתן לנו אותיות הקדש שהן נתיבות פלאות וחכמות נוראות אשר עליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע, ותחתיהן כל חכמות וכל חשבונות עד אין קץ.

בטקסט זה, מבין דורו של רש"י, אנו שוב מוצאים את הטענה כי הרומים שאלו את כתבם ולשונם מאחרים. יתרה מזו, בקטע נטען כי אחרים הם שהמציאו את האלפבית עבורם. אותם אחרים אף השאירו חותם מחוכם בעבודתם באמצעות האותיות L, M, N, שנועדו לרמוז על האבסורד שבדת הרומים, הנצרות, שכן לאל אין אם. מן הראוי לתהות כמובן מדוע נכתבה רמיזה זו דווקא בשפה העברית. מי מקרב הרומים יכול היה להבין את המסר המוצפן?

עדות ימי-ביניימית נוספת למסורת זו מובאת על ידי רבי מאיר בן שמעון המעילי מנרבונה (בן המאה הי"ג). בספרו ספר מלחמת מצווה הוא כותב:¹⁹

הנה בסדר אותיותם כתוב "אל עם אין". הנה רמזו החכמים אשר תיקנו להם האותיות כי [אין]²⁰ ראוי להאמין ולומר שתהיה אם לאל. וזה רמז גדול כנגד אמונתם כפי מה שמאמינים הגוים בדתם.

[E]M .11

[E]L .12

[E]N .13

[E]X .14

L .15

M .16

N .17

.18 כלומר לאל אין אם.

.19 שיטת הקדמונים על מסכתות נזיר זבחים ותמורה וספר מלחמת מצווה, מהדורת בלאו, ניו-יורק 1974, עמ' 327.

.20 הכנסתי את המילה כמתבקש מן ההקשר.

רבי מאיר המעילי מוסיף נדבך חשוב לדיון כאשר הוא מזהה את מתקני אותיות האלפבית הלטיני כ"חכמים". יש מקום לתהות אם חכמים אלו היו יהודים או גויים. נראה שרש"י, בקטע המצוטט לעיל, נדרש לשאלה כיצד יכול התלמוד לטעון שלרומים אין כתב ולשון. כדי לפתור את הבעיה רש"י פירש את התיבה 'אדום' מספר עובדיה כמתייחסת לנצרות, יורשת הקיסרות הרומית. הערתו הנוספת של רש"י: "אחרים תיקנו להן כל ספריהם", לקוחה מספר תולדות ישו (ראו להלן), ששם כתוב במפורש כי החכמים היהודים כתבו את ספרי הברית החדשה כדי ליצור חלוקה קבועה וברורה בין הנוצרים ליהודים. כוונתם הייתה, שעל ידי קידום הרעיון של נצרות נכרית, הנצרות היהודית תיעלם. פירוש רש"י לתלמוד המופיע לעיל קוצר וצונזר. בכתבי היד, ובציטוטים ימי-ביניים לא מצונזרים של הפירוש ניתן לקרוא את הגרסה המלאה:²¹

כתב ולשון של רומיים מאומה אחרת באה להן, אחרים תקנו להם כל ספרי טעותם, יוחנן פאולוס פיטרו, והם יהודים היו, לשון הוא גראמאטיקא וכתב הוא הלאטיני אשר מדברים בו הגלחים, הם שנו ועמקו²² הלשון, ועשו להם הבל לחשבם בפני עצמם ולסלקם מעל ישראל, ולא שכפרו, כי לטובתן של ישראל נתכוונו, אלא מפני שראו ישראל בצער ובדוחק מתרמיתי ישו, עשו עצמם כאילו הם בקדישות וצוו עליהם הכל, כמפורש בספור תליית ישו.

על פי רוב, הספרות הידועה כ'תולדות ישו' אינה יודעת דבר על "אחרים תיקנו להן כל ספריהם".²³ מכל מקום, באחת המהדורות ניתן למצוא מקבילה מרתקת לפירוש רש"י הבלתי מצונזר שצוטט לעיל.

בשנת 1705 פרסם בליידן יוחנן יעקב הולדריקוס את ספר תולדות ישו, בהתבסס על כתב יד ימי-ביניים שאינו לפנינו. ספר זה כולל את הפסקה הבאה:²⁴

ויהי כאשר ראו המלך והחכמים שאנשי עי²⁵ מתגברים על ישראל וכאשר שגם הרבו הפריצים, המה האחים והקרובים ליוז"ש, ויתיעצו המלך והחכמים וישאלו מיהודה²⁶ איך לעשות הדבר, ויאמר יהודה הנה דוד יזו"ש הוא שמעון הקלפסי, ושמעון הקלפסי זקן ונשוא פנים, לכו ותמסרו לשמעון את שם המפורש, וילך שמעון לעי ויעשה להם נסים, ויאמר להם שהוא הכל עושה על דעת יזו"ש...

21. הטקסט מצוטט על פי המובא בחסרונות הש"ס, מהדורת גנחובסקי, ירושלים תשי"א, בשינויים קלים המבוססים על כתבי יד ודפוסים. לנוסחות השונות ראו רשימת מקורות אצל S. Z. Leiman,

'The Scroll of Fasts: The Ninth of Tebeth', *JQR* 74 (1983), p. 191 n. 52

22. ראו ישעיהו לג, יט: "עם עמקי שפה משמוע".

23. ראו S. Krauss, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*, Berlin 1902

24. עמ' 115-120.

25. תושבי העיר רומא, הנוצרים.

26. יהודה בן זכריה, יועצו של הורדוס המלך בספרות תולדות ישו.

וילך שמעון... ויאמר שמעון אנשי עי הקבצו אל מגדל עי ושם אתן לכם חוקים על דעת יש"ו... וישב שמעון במגדל עי ויכתב שמעון את החוקים כאשר צוהו המלך והחכמים, וישנה את האלף בית לקרוא בשם אחר, ע"פ רמז שהכל מה שהוא מצוה הוא שקר, וזהו האלף בית: א, ב, צ, ד, ע, יף, ח, י, כ, אל, אם, אין, א, פי, ק, ר, ס, תע, ו, עיקס, איזד, זד. וכך הוא הפירוש: אב"א, זה עשיו, צי"ד ועי"ף היה, והנה בניו מאמינים ביזו"ש שח"י כא"ל, תיפח רוחם, כי לאל א"ם אי"ן, וליזו"ש יש אם אלא אפיקור"ס תע"ו ומעק"ש ומיז"ד הוא, כמו עשיו שאכל נזי"ד. ועוד כתב להם ספרי כזבים, וקרא אותם עו"ן כליו"ן, והם סברו שהוא אומר אב"ן גליו"ן, אב ובן וגלוי רוח הקודש, ועשה להם ספרים מתלמידי יזו"ש ומיהנו"ס, והם סוברים שהוא סודות, והוא הכל הבל ורעיון רוח.

בקטע זה נטען כי לנוצרים הקדומים, רבים מהם יהודים, לא היה כתב או לשון. זקני ישראל, ובראשם שמעון הקלפסי,²⁷ המציאו עבורם את האלפבית הלטיני, וכתבו עבורם את כל ספריהם. כעת מובן מדוע רמז שמעון בעברית "אל, אם, אין... כי לאל א"ם אי"ן". שמעון היה רב, גיס חמישי, אשר חדר אל הנוצרים, ולבסוף גם נטל על עצמו את המנהיגות של הנצרות הקדומה. על ידי המצאת אותיות "אל, אם, אין" לנוצרים, הוא רמז לנאמניו היהודים שכל העניין אינו אלא תחבולה, ושהדת הנכרית החדשה איננה צריכה להיתפס ברצינות בידי יהודים נאמנים בדתם. אין כל ספק כי רש"י התייחס למסורתו של ספר תולדות ישו בכותבו "אחרים תיקנו להם כל ספריהם".

ההסבר שסיפקנו לפירוש רש"י הקשה שלעיל, מתייחס רק לנוסחאות של רש"י כפי שהן מופיעות במהדורות הדפוס של התלמוד, ובהתאמה עם כמה ציטוטים מרש"י בכמה כתבי יד וקטעי דפוס אשר הוזכרו לעיל. מכל מקום, יש לנו מספר סיבות להטיל ספק בכך שרש"י אכן כתב את המיוחס לו במהדורת הדפוס של התלמוד. ראשית, במקבילות התלמודיות (ראו בבלי גיטין פ ע"א ומגילה י ע"ב) רש"י מסביר ש"אין להם לא כתב ולא לשון" במשמעות שאין להן כתב אלא מאומה אחרת, והוא לא מוסיף שאחרים תיקנו להם כל ספריהם. שנית, בחלק מכתבי היד של פירוש רש"י במסכת עבודה זרה, המילים "אחרים תיקנו להן כל ספריהם" אינן מופיעות!²⁸ דבר זה עשוי להצביע על כך שרש"י הבין את פשטו של הקטע בעבודה זרה כמתייחס לרומים, ולא לנוצרים הקדומים. כדי לפרש את הקושי שבאמירה שלרומים אין כתב או לשון, רש"י מסביר כי הרומים שאלו את כתבם ולשונם מאומה

27. שמעון הקלפסי נזכר, לצד אחרים, על ידי ר' ברוך פרנקל תאומים (נפטר בשנת 1828), בפירושו לשולחן ערוך אורח חיים סימן תקפ, ועל ידי ר' אהרן וורמס (נפטר בשנת 1836) בחיבורו עוד למועד (= מאורי אור חלק חמישי), מץ 1822, קי ע"ב.

28. ראו לדוגמה כתב יד פרמה, המאה הי"ד, סרט 13896 במכון לתצלומי כתבי יד.

אחרת. שלישית, בשום מקום אחר בכתביו רש"י אינו מצטט מספרות תולדות ישו. בשל כל הסיבות האמורות לעיל, נראה כי מאוחר יותר בימי הביניים, אך בטרם הופעת הדפוס, מעתיק שהכיר את הקטע מתולדות ישו הכניס תקציר שלו בגוף פירוש רש"י במסכת עבודה זרה י ע"א, המתחיל במילים: "אחרים תיקנו להן כל ספריהם".

מאיזו אומה, אם כן, שאלו הרומים את כתבם ולשונם? שתי הצעות לכך הועלו בידי פרשנים יהודים בראשית התקופה המודרנית, הרב יעקב עמדין (נפטר בשנת 1776) והחת"ם סופר (נפטר בשנת 1839). הרב עמדין כותב:²⁹

כי אותו [כתב ולשון] שיש להם עתה גנוב הוא מן היוונים³⁰ ומזולתם המציאו כתב ולשון חדש מורכב משל אחרים.

החת"ם סופר כותב:³¹

אומה זו [רומי] לשונה וכתבה איננו מטבע מדינה ולא משר למעלה, אך איש אחד ושמו לאטינוס³² בשנת שמ"ה לאלף השלישי המציא לעצמו לשון לטין י"ט אותיות, וכל הלשון כרצונו וחפצו, ובאותו לשון משתמשים במלכות בכל כתבי חוקיהם ודתייהם ונימוסי מלכות וחכמות. במקום שהיו היוונים משתמשים בלשון יון, והישמעאלים בלשון ישמעאל, והרומיים³³ משתמשים בלשונם שהמציא האיש ההוא, ובזה תבין דברי חז"ל.

לדברי החת"ם סופר, לטינוס, שלא משל ברומא, המציא את הכתב והשפה הרומיים בתקופת התנ"ך, כלומר בערך אלף שנים (לפי האומדן הכרונולוגי שלו) לפני שהרומים הפכו למעצמה עולמית. המסקנה של החת"ם סופר היא שהרומים השתמשו בשפה מוכתבת מראש. עמדין, המבוסס יותר מבחינה היסטורית, רואה השפעות של היוונית ושפות נוספות על הכתב והלשון הלטיניים. המשותף לשני המלומדים הרבניים האלה הוא שהם ראו את השפה והכתב הלטיניים כלקוחים מכתבים ושפות קדומים יותר. אמנם, בלשנים מודרניים – שאינם מודעים כמובן לטענה התלמודית כי לרומים

29. בפירושו לעבודה זרה י ע"א, והשוו לפירושו לגטין פ ע"א. ראו גם בחיבורו ספר בירת מגדל עוז, עליית הלשון, ירושלים תשל"ח, פרק ג, עמ' 315.

30. בנדפס "היוונית". הגהתי בהתבסס על פירושו לכבלי גטין פ ע"א.

31. חת"ם סופר על מסכת עבודה זרה, ירושלים תשל"ו, על אתר. ראו גם תשובתו (משנת 1819) לר' אפרים זלמן מרגליות, בשו"ת חת"ם סופר, וינה תרכ"ב, חושן משפט סימן קצג. השוו אל ר' צבי הירש חיות, כל ספרי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, ח"ב, עמ' 516.

32. על לטינוס ראו: ספר יוסיפון, מהדורת פלוסר, ירושלים תשל"ט, ח"א, עמ' 14; ספר יוחסין השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' 235; ספר צמח דוד, מהדורת ברויאר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 174. פלוסר מעיר שמסורת דומה מצויה בכתבי פאולוס דיאקונוס (720-799), היסטוריון נוצרי ימי-ביניים קדום. לפי דיאקונוס, אִם לטינוס, ניקוסטרה, הזמינה את אותיות האלפבית הלטיני, ואילו בנה הוא שהמציא את השפה הלטינית.

33. בטקסט הנדפס, במקום "והרומיים" – "וערביים".

"אין לא כתב ולא לשון" – נוטים להסכים כי הרבה מן השפה והכתב הלטיניים לקוחים משל אחרים.³⁴ לא החת"ם סופר ולא רבי יעקב עמדין, וודאי שלא הבלשנים המודרנים – דמיינו כי האלפבית הלטיני הומצא במאה הראשונה על ידי חכמים יהודים. זו הייתה מגמתה של אגדה יהודית ימי-ביניים, שבמרוצת השנים אבדה.³⁵

34. ראו, למשל, את הערך 'Alphabet, Latin', ואת הערך 'Latin Language', *Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1966, עמ' 39-40, 481.

35. אני מודה לפרופ' ריצ'רד שטיינר שקרא טיוטות מוקדמות של המאמר, והעיר בחכמה.